

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ז, תשט"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשון בגלותה ובתחייתה *

א. עד אימתי דיברו עברית?

כל הפותח את מבואו הגדול של אליעזר בן-יהודה, מחיה הלשון העברית, למילונו, ימצא בו פרק מקיף, שכותרתו היא „עד אימתי דיברו עברית“? והרי זאת היא באמת שאלה מעניינת ביותר. במשך תקופה ארוכה שימשה לשוננו בעיקר כלשון התפילה והספרות. שימושה של העברית בדיבור־פה, כדרכה של כל לשון חיה, היה בתקופה זאת מצוצמם ביותר, ורק בדורות האחרונים שבה לשוננו והייתה ללשון שקיומה הוא קיום מלא — בעל פה ובכתב. מתי החלה תקופה ארוכה זאת, שבה הייתה העברית בעיקרו של דבר לשונה של ספרות ולשון הקודש?

על שאלה זאת אין להשיב תשובה של החלט, תשובה הקובעת מועד ברור ומדויק, מאחר שאין בידינו לקבוע בוודאות גמורה, מתי פסקה העברית להיות לשון דיבור

---

* סדרת שיחות שסודרה ב„קול ישראל“.

1. מלבד הפרק הנ"ל במבואו של בן-יהודה עיין גם:

זאב חומסקי, רציפות בדיבור הלשון העברית, מגילות (חוברות לענייני חינוך ותרבות, יוצאות לאור ע"י המחלקה לחינוך ותרבות בגולה של ההסתדרות הציונית העולמית) טו (אדר תשי"ד), עמ' 181—193.
גדליהו אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, כרך שני, תשס"ו, עמ' 185.

רגילה. בתקופת הבית השני נתפשט והלך היקף שימוש של היוונית והארמית, ובאותם הימים דרה העברית בכפיפה אחת אתן. ככל שגברו לשונות אלה, נצטמצם היקף שימושה של העברית, ובמשך מאות שנים אחדות נטושה הייתה מערכה קשה בין הלשונות, בייחוד בין העברית לארמית. הארמית נתבססה ונתייצבה בארצות שגבלו בארץ-ישראל — בסוריה ובבבל — כנראה למן המאה השמינית לפני סה"נ, ובמאה השישית נקבעה כלשונה הרשמית של האימפריה הפרסית הגדולה. יתד נאמנה תקעה לה הארמית בארץ-ישראל, ועתידה הייתה לנשל את העברית מנחלתה. אבל המאבק נמשך לפחות עד סוף המאה השנייה לסה"נ. במאה זאת עדיין דוברה העברית בארץ, ליד הארמית. נראה שהעברית נתקיימה בחוגים ובמקומות, שחדירתה של הארמית אליהם הייתה מועטת, אולי — לפי ההשערה שהביע אותה מר ח' ילון — בעיקר בכפרים. הסיפור על שפחתו של רבי יהודה הנשיא, שידעה את מובנן של מלים עבריות, אשר היו סתומות לחכמים, מעלה לפנינו מציאות היסטורית זאת: בכפרים, מכל מקום בכפרים מסוימים, עדיין הייתה העברית לשון חיה, לשון מדוברת, בניגוד לערים.

נביא כאן קטע מתוך מסכת ראש השנה (כו ע"ב ב) ושבטלמוד הבבלי, המספר לנו אותו מעשה: „לא הוו ידעי רבנן מאי סירוגין (כלומר — החכמים לא ידעו מה הוא

---

1. ר' גם בבלי מגילה יח ע"א; ירושלמי מגילה פ"ב עג ע"א.

פירוש המלה „סירוגין“). שמעוה לאמתא דבי רבי דחזתנהו רבנן דהוו עיילי פסקי פסקי (שמעו אותה, את שפחתם של בית רבי, שראתה את החכמים שהיו נכנסים לסירוגין) — אמרה להו (אמרה להם) עד מתי אתם נכנסין סירוגין סירוגין? דברי שפחתו של רבי יהודה הנשיא נאמרו עברית במקורם, ומתוכם עמדו החכמים על פירושה של המלה „סירוגין“. ואין מלה זאת יחידה — המשכו של הקטע מלמד, שגם מלים אחרות כגון חלגלוגות (החלגלוגה היא עשב מאכל) או הפועל סקסל, השכיח היום בלשוננו, נתפרשו מתוך שיחתה של אותה שפחה. עובדה זאת רבת עניין היא — העברית נשתמרה בדיבורם של פשוטי העם, שיציבים היו ומושרשים בקרקע המכורה ובמסורתה של לשון הדיבור.

התגליות הארכיאולוגיות של השנים האחרונות ממציאות לנו עדויות נוספות לעובדת קיומה של העברית כלשון חיה, לשון דיבור, במאה השנייה, ביתר דיוק — בתקופת מרד בר־כוכבא, 132—135 לסה״נ. שני מכתבים מתקופה זאת, שנמצאו בוואדי מרבעאת במדבר יהודה, כתובים עברית, ועברית זאת יש בה קווי ייחוד עממיים בולטים, קווי אופי של לשון מדוברת. כדי להדגים אופייה של לשון זאת — הרי מכתב אחד, החתום בידי שמעון בן פוסקה (הכתיב הוא כוסבה, וגראה לקרוא פוסקה) נשיא ישראל:

1 משמעון בן כוסבה לישע

2 בן גנלגלה ולאנשי הכרך

שלו[ם] ! מעיד אני עלי תשמים	3
יפס[ד] מן הגללאים שאצלכם	4
כל אדם שאני נתן תכבלי	5
ברגלכם כמה שעסי[תי]	6
לבן עפלול	7
[ש]מעון בן[ן] כוסבה נסיא ישראל	8

במלה הראשונה שבשורה הרביעית אין האות האחרונה ברורה, ולכן אין משמעות השורה כולה נהירה. ביסודו של הנוסח המובא כאן מונחת ההנחה, שהתיבה הנידונה פותחת משפט תנאי, והעניין בכללו הוא: בר־כוכבא פונה בתקיפות אל אחד ממפקדיו, ישוע בן גִּלְגֻּלָּה (או גִּלְגֻּלָּה) ולאנשי מבצרו (המלה כרך משמשת כאן בהוראה הקדומה של יישוב שסביבו חומה, מבצר) ומאיים עליהם. שאם יפִּסֵּד, כלומר יינזק איש מאנשי הגליל שאצלם, הוא יתן כבליים ברגליהם.

מכל מקום, בין שנקבל פירוש זה לשורה המוקשה, בין שנעלה השערות אחרות, לפנינו מכתב עברי, וצורות לשוניות שבו וסגנונו מעידים, כי לשונו המדוברת של כותבו — עברית

1. נוסח זה הוצע ע"י ח"א גינזברג (BASOR 131 Oct. 1953, p. 25). הצעות אחרות: יפסל (גינזברג, שם); ופסס, בהוראת: הפסק, חדל (ז' ט' מיליק, Revue biblique 60, 1953, p. 277); אותו נוסח, ופסק, אבל בהוראת חוץ מן, להוציא את... (ש' ייבין, עתיקות א', תשט"ו, עמ' 9); ופסד = השמד (א"מ הברמן, הארץ מעו"כ תשי"ד). זִפְק, זִפְקָר, זִפְקָד (בהעדותה של הצורה האחרונה — ש"א בירנבאום, Palestine Exploration Quarterly, Jan.-April 1954, p. 25 ff.).

הייתה. אמנם עברית שטבולים בה יסודות ארמיים מסוימים. יסודות אלה מרובים יותר במכתב השני שמתקופת בר-כוכבא. המיועד גם הוא אל אותו ישוע בן גִּלְגּוּלָה, ותופעת הימצאותם טבעית היא לחלוטין: כך היא דרכן של לשונות הדרות בכפיפה אחת, שהן נכנסות האחת לתוך תחומה של חברתה. ענייננו הלשוני במכתבים אלה מרובה, בייחוד מפני שברור לנו, כי הכותב (בר-כוכבא עצמו, או אחד מפקדיו) אינו משתמש כאן בלשון ספרותית: הוא מביע את שרצונו לומר באותו סגנון, שבו הוא נוהג לדבר. על כך אנו למדים, למשל, מצורות הכתיב פִּשְׁמִים (כלומר: את השמים), תכבלים (= את הכבלים), צורות שבהן אין „את” מלה נפרדת, אלא אות בלבד, שנצטרפה למלה הבאה¹. וחרי כך נוהגים גם אנו לעתים בלשונו המדוברת היום. כל השם לבו לדיבורנו, יקלוט על נקלה צורות כגון „פִּסְפֵּר” בתוך המשפט „תן לי תספר” (ואין „תספר” אלא „את הספר”).

ההקבלה הזאת בין הצורות המדוברות שברקע כתיבם של מכתבי בר-כוכבא לבין לשוננו היום העבירנו מהלך של אלף ושמונה מאות שנה במעוף אחד. עלינו לחזור עתה לתקופה שממנה הפלגנו, שכן ראוי לשאול, מה הייתה עמדת המנהיגות הרוחנית של העם בשאלת חדירתה הגוברת וההולכת של הארמית. מפורסם הוא מאמרו של רבי יהודה

1. על ההקבלה בין צורות אלה לבין הפונית החדשה, שבה מצוי שימושה של תי' כמלית המושא, העיר כבר מיליק (שם, עמ' 284). השי' כ' סלושץ, אוצר הכתובות הפיניקיות, ת"א תשי"ב, מס' 158 שוי' 7 (עמ' 174); מס' 573 שוי' 6 (עמ' 346); מס' 574 שוי' 2 (עמ' 347).

הנשיא: „בארץ ישראל לשון סורסי למה? או לשון הקודש או לשון יווני“ (ב"ק פב ע"ב—פג ע"א ועוד). לשון סורסי היא הלשון הסורית, כלומר הארמית. אין להניח, שבדברים אלה ביקש רבי יהודה הנשיא לאושש את היוונית. הוא נתכוון להילחם בארמית, שכן היא שהייתה צרתה הקשה של העברית, דווקא בגלל קרבתה הגדולה אליה. ועוד: בניגוד ליוונית שימשה הארמית בפיותיהם של בני השכבות העממיות, שהן עיקר בניינו של העם, רבי יהודה, שחש כי העברית עשויה להשתכח לגמרי, ביקש להצטרף את תחומה של הארמית. גישה דומה לעניין ריבוי הלשונות בארץ-ישראל, המבקשת גם היא לקבוע את העברית כלשון הדיבור, עולה מדבריו של רבי יונתן איש בית גוברין: „ארבעה לשונות נאים שישתמש בהן העולם ואילו הם: לעז (כלומר: יוונית) לומר, רומי לקרב, סורסי לאילייא (לומר בה קינות) ועברית — לדיבור“ (ירושלמי, מגילה פ"א ע"א ועוד). קיצוניים יותר היו חכמים, שביקשו לעקור את הארמית גם מן התפילה, כרבי יוחנן: „כל השואל צרכיו בלשון ארמי אין מלאכי השרת (המביאים את התפילות לפני הקב"ה) נזקקין לו שאין מלאכי השרת מכירין בלשון ארמי“ (בבלי, שבת יב ע"ב).

גם בבבלי, שבה נראה כי יסודותיו של הדיבור העברי היו רופפים יותר מאשר בא"י, מוצאים אנו חכמים שנלחמו בארמית. „בבבלי לשון ארמי למה? אלא או לשון הקודש או לשון פרסי“ (סוטה מט ע"ב). דברים אלה של רבי יוסף מקבילים לדברי רבי יהודה הנשיא שהזכרנום לעיל. דבריו של רב

יהודה שבבבל — „לעולם אל ישאל אדם צרכיו בלשון ארמית”
(שבת, שם) — מקבילים בחלקם לדברי ר' יוחנן, ומכוונים
גם הם לעקירת הארמית מן התפילה.

אבל ניסיונות אלה להחזיר את הדיבור העברי לקדמותו
לא עלו יפה, לא בארץ־ישראל ולא בבבל. מסיבות החיים
גברו, והמאבק נסתיים בניצחונה של הארמית. במשך תקופה
ארוכה מאוד, תקופה שנקרא לה תקופת הביניים, ואשר
נמשכה, כנראה, מן המאה השלישית לספירה, או קצת לאחר
מכן, עד הדורות האחרונים, הייתה העברית לשון שעיקר
שימושה בתפילה, בקריאה ובכתב. את העברית שבתקופת
הביניים יש לראות כלשון גולה, לשון שנעקרה והוסעה
ממעמדה כלשון הדיבור ונדחתה מפני לשונות אחרות —
בין בארץ־ישראל, בין בתפוצות הגולה.

לאמתו של דבר הייתה העברית מדוברת, בהיקף
מצומצם, פה ושם גם בתקופת הביניים. בייחוד טבעי היה,
שהעברית תשמש כאמצעי של תעביר (קומוניקציה), בעת
שנפגשו יהודים יוצאי ארצות שונות, ולא הייתה בפיהם
לשון משותפת מלבדה. על כך מספר לנו במאה השתים־
עשרה רבי שלמה בן פרחון. בחתימת דבריו לספרו „מחברת
הערוך” הוא מתנצל לפני הקורא ומבקשו לדון אותו לכף
זכות, אם ימצא שגיאות או ליקויים בחיבורו, ואגב התנצלותו
הוא אומר לנו, כי „לא נהגו בני מקומנו לדבר בלשון הקודש
כל־כך, מפני שכל המקומות של ארץ־ישמעאל לשון אחד
יש להן, וכל האכסנאין (כלומר, האורחים) הבאין אליהן יכירו
את לשונם. לפיכך לא הוצרכו לשמש בלשון הקודש להיות

רגילין בו'. אבל לעומתם רגילים יהודי ארצות הנוצרים
 („ארץ אדום“ בלשוננו של רבי משה) לדבר עברית, והסיבה
 לכך מובנת: יהודים אלה „משונים לשונותיהם זו מזו
 וכשיבואו אכסנאין אליהם לא יכירו דבריהם — הוצרכו
 לדבר בלשון הקודש, לפיכך הם רגילים בו יותר“ (חלק
 השרשים, מהדורת זלמן כוכב-טוב — שטרן, פרסבורג תר"ד.
 עמ' עה).

כלשון משותפת של בני העם שימשה העברית גם
 בירושלים, שבתקופות רבות ישבו בה בני עדות שונות; על
 דיבור עברי בירושלים בסוף המאה החמש-עשרה מספר לנו
 הנוסע הגרמני ארנולד פֿון הֶרֶץ. עוד יודעים אנו, כי יש
 שדיברו עברית בישיבות ובתלמוד תורה, בעתים ובמקומות
 שאין בידינו לפרטם כאן. נוסיף ונאמר, כי בכמה עדות,
 כעדת בני תימן ועדת בני המערב (מרוקו), שימשה העברית
 בשיחם ובשיגם של תלמידי חכמים. מכל מקום: רקעו
 של הדיבור העברי בתקופת הביניים היה הלימוד, לימוד
 התורה — תורה שבכתב ותורה שבעל-פה. לימוד זה
 הוא ששימר את הלשון בתקופת גלותה, ושימש לנו
 משתית לחייתא.

---

1. ראה על-כך את מאמרו של פרופ' י' קלוזנר בספר השנה של

א"י, ת"א תרס"ג.